

Оксана ЮРКОВА

**МИТРОФАН ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ
ТА ДОНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ:
ТОЧКА ПЕРЕТИНУ**

У біографіях багатьох відомих в Україні істориків, незважаючи на начебто детальне вивчення їх життєписів, і досі багато білих плям. Пов'язано це з тим, що українські дослідники, ґрунтовно опрацьовуючи вітчизняні архівні фонди, на жаль, недостатньо повно використовують джерела, що зберігаються поза межами України, навіть у ближньому зарубіжжі, зокрема в Росії. Натомість російські фахівці переважно не знайомі з прізвищами українських вчених, не володіють історіографічним контекстом, тож при опрацюванні тих чи інших фондів та тем не завжди звертають увагу на невідомі їм імена, проходячи повз певні біографічні “родзинки”. В даному стислому огляді спробуємо ліквідувати одну таку малесеньку плямку в житті відомого білорусько-українського вченого Митрофана Васильовича Довнар-Запольського, що пов'язана із запрошенням вченого до викладання влітку 1918 року у створеному в Ростові-на-Дону Донському археологічному інституті.

Як відомо, в Російській імперії перший заклад під назвою “археологічний інститут” було створено далекого 1877 р. у Санкт-Петербурзі за ініціативи відомого історика М. Калачова на приватні кошти. Існував Санкт-Петербурзький Імператорський Археологічний інститут (згодом – Петроградський археологічний інститут) до 1922/23 навчального року не лише як навчальний заклад, а й як наукова установа, і готував архівістів та археологів. До дійсних слухачів інституту зараховували лише осіб, що мали вищу освіту. Курс навчання тривав два роки, а навчання було безоплатним.

30 років потому у Москві постав Московський Імператорський археологічний інститут. Відповідно до його Статуту, затвердженого 31 січня 1907 р. імператором Миколою II, цей вищий навчальний заклад також засновувався коштом приватних осіб та мав за мету не лише підготовку спеціалістів з архівної, музейної та бібліотечної справи, а й наукове опрацювання питань археології, археографії та російської історії. Курс навчання вже був трирічним, навчання на двох факультетах (археологічному та археографічному [архівному]) – платним (80 рублів на рік), проте до дійсних слухачів Інституту так само зараховували лише осіб, які закінчили курс навчання у вищих навчальних закладах¹. Невдовзі філіали Московського інституту постали у Смоленську, Нижньому Новгороді, Вітебську, Калугі і Ярославлі².

Доречно згадати, що у вересні 1917 р. на засіданні Відділу історії та філології Російської академії наук були затверджені програма та статут Кавказького історико-археологічного інституту (керівник – акад. М. Марр), проте ця установа була не навчально-науковим, а суто науковим закладом³.

В Україні ідея організації Археологічного інституту виникла ще наприкінці XIX століття, однак її реалізація стала можлива лише за доби української революції. Лише на кінець 1917 р. було отримано дозвіл на заснування Київського археологічного інституту як приватного навчально-наукового закладу в складі двох відділень – археологічного з історією мистецтв та археографічного. Свою ж роботу він фактично розпочав з осені 1918 р. Першим директором Інституту став відомий вчений Митрофан Довнар-Запольський, а незмінним секретарем впродовж всього часу його існування (до 1924 р.) – Наталія Полонська⁴. Втім, і Митрофана Васильовича, і Наталю Дмитрівну у 1918 р. намагались запросити до праці в інший археологічний інститут, що був створений у Ростові-на-Дону весною 1918 р.

Ситуація тоді в цьому місті була непростою. В грудні 1917 р. після відступу військ О. Каледіна та Добровольчої армії Ростов-на-Дону став столицею Донської Республіки (з березня 1918 р. – Донська Радянська Республіка), яка була проголошена складовою частиною РСФРР. Обраний на початку другої декади квітня 1918 р. на з'їзді Рад козачих, робітничих та селянських депутатів Дону Раднарком республіки у місті працював недовго. Так, 21 квітня Ростов-на-Дону був взятий, а наступного дня залишений військами полковника М. Дроздовського, котрий завершував свій перехід з Яс на Дон для з'єднання з Добровольчою армією генерала Л. Корнілова. А вже через чотири дні частини Червоної армії без бою здали місто німецьким військам. Раднарком перебрався до Царицина.

Проте навіть за надзвичайно короткий термін своєї діяльності в Ростові Раднарком та окремі його комісаріати встигли ухвалити цілу низку постанов. Серед інших вже 19 квітня 1918 р. комісар народної освіти Донської Радянської Республіки затвердив складене за зразком статуту Московського археологічного інституту “Положення про Ростовський-на-Дону історико-археологічний інститут” та “Інструкцію товариства фундаторів”. По суті, в Ростові-на-Дону запозичили всю організаційну структуру Московського археологічного інституту – існування на приватні кошти, трирічний цикл навчання, зарахування до числа дійсних слухачів тільки осіб з вищою освітою тощо. Створювалися 3 відділення: археологічне, історії мистецтв та археографічне, де мали викладатись геологія та палеонтологія, антропологія, археологія, археографія, курси загальної та російської історії, літератури, мистецтва, історія та археологія Донського краю, допоміжні історичні дисципліни, допоміжні та

спеціальні дисципліни з археології, історії мистецтва та археографії, музеєзнавство, архівознавство, бібліотекознавство, грецька, латинська та інші іноземні мови⁵.

Власне, сам архів Ростовського-на-Дону історико-археологічного інституту (згодом за цим закладом закріпилась назва Донського археологічного інституту, який існував до 1922 р.) знаходиться на зберіганні у Державному архіві Ростовської області⁶. Він містить кілька десятків справ за 1918–1924 рр., що зберігають дані про засновників інституту, протоколи засідань ради та правління інституту за 1918–1922 рр., підготовчі матеріали до цих засідань, звіти, розклади та програми лекцій, списки професорів, викладачів та студентів, анкети та особові справи окремих працівників інституту, бухгалтерські відомості, а також ліквідаційну справу 1922 р. Серед інших увагу привертає й “Зошит печаток і штампів”, де представлені відбитки печаток Донського археологічного інституту, Ради Донського археологічного інституту, Гуртка археології та історії мистецтв при Ростовському-на-Дону археологічному інституті, а також відбиток штампів бібліотеки інституту⁷.

Засновником нового для Ростова навчального закладу “для підготовки культурних інструкторів, практичних працівників театру, музеїв, бібліотек і т.п., підготовлених теоретично” виступив вчений археолог Олександр Семенович Ходоровський, який доклав до цього чимало зусиль⁸. Незважаючи на зміну влади у місті, вже 27 квітня 1918 р. відбулися скликані О. Ходоровським перші загальні збори членів товариства фундаторів інституту. У них взяли участь як професори Донського університету (він був утворений на базі евакуйованого до Ростова у 1915 р. Варшавського університету), так і впливові громадяни міста, зокрема О. Прідік, О. Ходоровський, І. Унанов, Ф. Генч-Оглуєв, О. Яцимирський, І. Замостін, М. Любович, М. Гнесін, С. Вехов, Л. Беркут, М. Бельський, М. Соколовський та ін. Тоді було обрано не лише президію товариства фундаторів, а й затверджено перших професорів новоствореного інституту. Ними стали відомі дослідники Олександр Прідік, Олександр Яцимирський, Микола Любович, Михайло Гнесін, Сергій Вехов, Олександр Ходоровський, Леонід Беркут, Анатолій Семенов. На зборах було наголошено на винятково науковому, культурно-просвітницькому і аполітичному характері інституту та намічено основні напрямки технічно-організаційної роботи – запрошення нових викладачів, придбання навчального приладдя та посібників, збір коштів для інституту та залучення громадських організацій Ростова та приватних осіб для допомоги як фінансово, так і практично⁹. За два дні, 29 квітня 1918 р., на наступному засіданні ради професорів та президії товариства фундаторів ректором Інституту був обраний О. Прідік, проктором – О. Ходоровський, ученим секретарем – О. Яцимирський. І. Унанов посів посаду попечителя музею та бібліотеки.

Увесь травень керівництво Інституту вирішувало надзвичайно важливі питання: шукало приміщення для занять, що мали розпочатися восени 1918 р., розглядало заяви бажаючих вступити до нового навчального закладу, вирішувало фінансові питання (на 23 травня було зібрано лише 20 тис. руб., а треба було мінімум 70 тисяч)¹⁰. Але найголовнішими завданнями були залучення викладачів (тут варто згадати, що до переїзду Варшавського університету до Ростова-на-Дону в місті зовсім не було вищих навчальних закладів і жодної особи з науковим ступенем чи званням¹¹) та формування бібліотеки. На засіданні президії товариства фундаторів Інституту 25 травня 1918 р. було затверджено кошторис на придбання бібліотеки (5 тис. руб.) та ухвалено рішення про залучення якомога більшого числа нових викладачів.

Для виконання рішення президія постановила негайно відрядити проректора О.Ходоровського до Києва, Харкова та Одеси та доручити йому особисто провести переговори та запросити на службу до Інституту відомих вчених – М. Довнар-Запольського, І. Лаппо, Н. Полонську, В. Городцова¹². На Ходоровського покладалось також завдання дізнатись про інших імовірних кандидатів для викладання в Інституті, отримати рекомендації та повідомити про них президію по телеграфу. Президія, в свою чергу, мала розглянути ці кандидатури та ухвалити рішення щодо доцільності запрошення тих або інших вчених до співпраці. Після повернення Ходоровського для придбання навчальних посібників та запрошення викладачів за кордон мав їхати проф. О. Прідік, а наприкінці літа з тією ж метою до Москви та Петрограда планували відрядити проф. О. Яцимирського¹³.

Через кілька днів, 29 травня 1918 р., на черговому засіданні президії товариства фундаторів питання про відрядження Ходоровського знову було докладно обговорено. Крім додаткового доручення придбати в Києві, Одесі та Харкові навчальні посібники – якщо вони будуть в наявності, був детально виписаний і механізм взаємодії Ходоровського та президії щодо запрошення викладачів. Після проведення детальних переговорів з кандидатами у викладачі Інституту Олександр Семенович мав доповісти телеграфом про них президії. В свою чергу, президія разом з бюро та радою Інституту мала ухвалити щодо того чи іншого кандидата певне рішення і телеграфувати Ходоровському, після чого останній мав завершити свої перемовини з певною особою та видати за своїм підписом відповідний лист від президії. Також йому було надано право видавати грошові аванси особам, які вже були запрошені до викладання та погодились приїхати. Тоді ж Ходоровському дозволили витрачати стільки, скільки вимагатимуть обставини, відповідно до потреб Інституту.

Не можна обійти увагою й факту, що на Ходоровського покладалось завдання клопотатись “перед українським урядом” (а також перед

громадськими організаціями та приватними особами в Україні) “про субсидію та іншу підтримку Інституту”¹⁴. Це намагання – встановити контакти з урядом гетьмана Павла Скоропадського і навіть попросити фінансової підтримки – виглядає досить пікантно, якщо зважити на те, що ті ж самі професори цілком негативно поставились до намагання акад. В. Вернадського заснувати в Україні Академію наук¹⁵.

У червні О. Ходоровський виїхав до України. Завдяки унікальним документам, що збереглися і дещо проливають світло на обставини подорожі Ходоровського Україною, ми можемо в загальних рисах відтворити, де, коли та з ким він вів перемовини, які видання закуповував. Приміром, 3 липня 1918 р. Ходоровський надсилає з Києва телеграму такого змісту (подаємо мовою оригіналу для більш рельєфного відтворення подій): “Книги запрещены вывоз. Хлопчу разрешении отпавить закупленное мною задержусь этим неделю затем немедленно выеду Ростов = Ходоровский”¹⁶. Через 20 днів, 23 липня, до Історико-археологічного інституту доходить ще одна телеграма: “Поисках пути заблудился заболел мытарствовал первым пассажирским проберусь Ростов книги везу собой = Ходоровский”¹⁷ (нагадаємо, що в середині липня в Україні почався загальний страйк залізничників, який паралізував всі шляхи сполучення¹⁸). Нарешті, третю телеграму, що збереглася, відправлено 13 серпня з Одеси, свідчить: “Вследствие закупок книг указанных списке деньги исходе здесь Смолянинов продает редкие архивные пособия сборники исторического общества другие книги телеграфируйте Новосельская 96 Гефтеру Ходоровскому Может ли президиум перевести Киев или Одесу еще две тысячи пробуду здесь пять дней после вторично еду Киев хлопотать оттуда Ростов”¹⁹.

Отже, подорож О. Ходоровського була достатньо напруженою та повною поневірянь. Утім, як свідчать документи, в Києві йому вдалося провести результативні переговори з істориками М. Довнар-Запольським та Н. Полонською, в Харкові – з мистецтвознавцем Ф. Шмітом, археологом і геологом О. Федоровським, етнологом Є. Кагаровим, а через Є. Кагарова він зв’язався з єгиптологом Ф. Баллодом, який тоді працював у Москві. Ці вчені висловили своє зацікавлення щодо роботи в Ростові-на-Дону²⁰. Можливо, це було пов’язано з тим, що, захоплений ідеєю розбудови Донського археологічного інституту, Ходоровський дещо перевищив свої повноваження, обіцяючи своїм візаві надзвичайно високу платню і найсприятливіші умови для праці.

Повернення О. Ходоровського до Ростова на початку серпня 1918 р. не було тріумфальним. Роздратування членів ради Археологічного інституту викликали його двомісячна (а не двотижнева, як було заплановано) відсутність, використання всієї суми, що була розрахована на відрядження інших керівників Інституту, невірне інформування кандидатів та викладачів Інституту щодо його матеріального стану, запро-

шення осіб, про яких не йшлося на засіданнях президії, запрошення викладачів на ті кафедри, що не існували, придбання книг для бібліотеки не за списком викладачів Інституту, а на власний розсуд і за надто високу ціну. Тобто, як зазначалось в протоколі засідання ради Інституту від 17 серпня 1918 р., Ходоровський “використовував суми Інституту непродуктивно і тим самим поставив установу у скрутне становище”²¹. Результатом цих претензій Ради стала добровільна відставка Олександра Ходоровського: фактичний фундатор Археологічного інституту відмовився і від посади товариша директора, і від викладання.

Можемо припустити, що надзвичайну гостроту конфлікту додав і приїзд на початку серпня 1918 р. до Ростова-на-Дону Митрофана Довнар-Запольського для переговорів з директором Археологічного інституту О. Прідіком щодо читання курсу російської історії. Як відомо, практично разом з Варшавським університетом до Новочеркаська була евакуйована рідна сестра Довнар-Запольського Серафима Василівна разом з Барановицькою жіночою гімназією, яку вона очолювала. Там же проживала і їх старша сестра Софія Василівна²². Тож Митрофан Васильович у 1915–1918 рр. неодноразово навідувався до Новочеркаська і Ростова, навіть запрошував київських колег на відпочинок. Скажімо, улітку 1917 р. у Новочеркаську відпочивала і працювала Наталія Полонська²³.

Знаходячись в Києві у скрутному становищі в зв’язку з відомою “справою Є. Сташевського” і одночасно намагаючись пов’язати себе з Білоруською Народною Республікою, існування якої, однак, чимдалі ставало непевним, Довнар-Запольський влітку 1918 р. перебував наче на роздоріжжі, шукаючи нових можливостей для професійної діяльності. Тож запрошення до Ростова-на-Дону, до того ж викладене дуже привабливо, не могло не зацікавити дослідника.

Доповідаючи на засіданні Ради Інституту 9 серпня про свою розмову з М. Довнар-Запольським, О. Прідік пояснив, що в Києві Ходоровський запевнив Митрофана Васильовича, начебто той вже обраний професором Ростовського на Дону історико-археологічного інституту і йому затверджена платня у 6 тис. рублів за два приїзди до Ростова впродовж року, тому професор може не полишати праці у Київському університеті. Рада визнала ці умови неприйнятними і поклала всю відповідальність за переговори на Ходоровського. Разом з тим, оскільки в розмові з О. Яцимирським Довнар-Запольський висловив готовність прочитати кілька лекцій під час своїх наступних відвідин Ростова, приміром, у грудні, і не заперечував проти вміщення його прізвища до списків тимчасових лекторів Інституту, Рада подякувала поважному вченому і висловила за продовження консультацій із вченим щодо тем його лекцій, термінів їх читання та умов оплати.

Так само на тій же Раді було обговорено і питання щодо викладання в Інституті приват-доцента Київського університету Н. Полонської – довіреною особою вченої виступив той же М. Довнар-Запольський. Оскільки в Києві Наталії Дмитрівні було обіцяно, що вона читатиме курс первісної археології та отримуватиме за це 6 тис. рублів, а також читатиме курс в Таганрозькому відділенні за додаткову платню у 3 тис. руб., вона погодилась на переїзд до Ростова. Дізнавшись від Довнар-Запольського, що насправді Таганрозького відділення Інституту не існувало, та й платити таку суму Інститут був не в змозі, Полонська відмовилась від пропозиції²⁴. Більше до обговорення кандидатури Н. Полонської як кандидатки у викладачі Археологічного інституту не повертались. Та й сама Наталія Дмитрівна зосередилась на роботі в Київському археологічному інституті, де була вченим секретарем і вже сама опікувалась запрошенням учених до співпраці в інституті²⁵.

Що ж стосується М. Довнар-Запольського, то на засіданні Ради Інституту 21 вересня 1918 р. Митрофан Васильович разом із професорами Донського університету Л. Беркутом, С. Веховим, І. Замостіним, Й. Малиновським, О. Прідіком, О. Семеновим, Я. Щелканцевим та О. Яцимирським був затверджений професором Ростовського (Донського) археологічного інституту з 1 вересня 1918 р.²⁶ На жаль, точних даних про те, чи читав М. Довнар-Запольський лекції в Ростові, ми поки що не маємо.

Зважаючи на те, що період 1918–1921 рр. в біографії історика є недостатньо вивченим і певним чином загадковим, вважаємо, що нові дані про перебування М. Довнар-Запольського у Ростові-на-Дону будуть корисними у подальших дослідженнях життя та діяльності цього непересічного вченого. Варто було б також прослідкувати, чи мала місце якась співпраця між Київським та Донським археологічними інститутами, що існували паралельно у часовому відрізку, та порівняти їх програми і діяльність.

¹ Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемые при Правительствующем Сенате. – 1907. – 20 февр. Отд. I. Ст. 414. http://www.hrono.ru/libris/stolypin/stpn2_66.html

² *Аграфонов П. Г.* Ростовское отделение Московского археологического института. // История и культура Ростовской земли. Материалы конференции 2002 г. – Ростов, 2003. // <http://www.rostmuseum.ru/publication/historyCulture/2002/agrafonov01.html>

³ *Аветян К. Д.* “Известия” Кавказского историко-археологического института // Кавказ и Византия. – Вып. 1. – Ереван, 1979. // <http://annals.xlegio.ru/kavkaz/small/izvestia.htm>

⁴ Детальніше див.: *Матяш І. Б.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – С. 139–172.

⁵ Див.: Державний архів Ростовської області (далі – ДАРО), ф. 49, оп. 1, спр. 10, арк. 4–7.

⁶ Государственный архив Ростовской области (ГАРО), Ростов-на-Дону, Російська Федерація. Принагідно хочу висловити щирю подяку співробітникам архіву за сприяння в опрацюванні архівних фондів.

⁷ Спогади одного з викладачів інституту та загальний начерк його діяльності див.: *Моляко-Высоцкий А. П.* Донской археологический институт // Гербоведъ. – 2000. – № 8 (№ 46). – С.108–109; *Римская З. Н.* Донской археологический институт // Донская археология. – 1999. – № 2. – С. 69–76.

⁸ ДАРО, ф. 49, оп. 1, спр. 10, арк. 1.

⁹ Там само, арк. 1–2 зв.

¹⁰ Там само, арк. 9.

¹¹ *Белозеров С. Е.* Очерки истории Ростовского университета. – Ростов н/Д, 1959. – С. 49.

¹² Не зовсім зрозуміло, чому в протоколі названі саме ці прізвища, адже якщо М. Довнар-Запольський і Н. Полонська мешкали в Києві, то І. Лаппо в цей час перебував у Юр'єві, де викладав в університеті, а В. Городцов працював у Московському історичному музеї.

¹³ ДАРО, ф. 49, оп. 1, спр. 10, арк. 10.

¹⁴ Там само, арк. 11–11 зв.

¹⁵ Там само, ф. 527, оп. 1, спр. 217, арк. 127 зв.

¹⁶ Там само, ф. 49, оп. 1, спр. 11, арк. 73.

¹⁷ Там само, арк. 74.

¹⁸ *Гриценко А. П., Щусь О. Й.* Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1918: Довід. вид. – К., 2005. // http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=day/by_year.php&year=1918

¹⁹ ДАРО, ф. 49, оп. 1, спр. 11, арк. 75.

²⁰ Там само, спр. 13, арк. 11, 12, 24 зв.

²¹ Там само, арк. 14–15.

²² За надані відомості складаю щирю подяку старшому викладачу кафедри білоруської культури та фольклористики Гомельського державного університету ім. Ф. Скорини В. М. Лебедеві.

²³ Див.: *Верба І. В.* Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973). – Ніжин, 2008. – С. 85.

²⁴ ДАРО, ф. 49, оп. 1, спр. 13, арк. 11, 24 зв.

²⁵ Див. *Верба І. В.* Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973). – С. 86–90.

²⁶ ДАРО, ф. 49, оп. 1, спр. 13, арк. 18 об.–19.

Оксана ЮРКОВА

Митрофан Довнар-Запольський

та Донський археологічний інститут: точка перетину

У статті викладаються головні моменти організації в 1918 р. у Ростові-на-Дону Археологічного інституту і спроби його керівництва залучити до викладацької праці в цьому науково-освітньому приватному закладі кращих гуманітаріїв, у т. ч. з України. Особлива увага приділяється переговорам з проф. Київського університету Митрофаном Довнар-Запольським про його ймовірну лекційну роботу в Інституті.

Ключові слова: М. Довнар-Запольський; Н. Полонська; Донський археологічний інститут; Київський археологічний інститут.

УДК 94(477)(092)+94(470)(092)+929:94(477)

Оксана ЮРКОВА

**Митрофан Довнар-Запольский
и Донской археологический институт: точка пересечения**

В статье излагаются основные моменты организации в 1918 г. в Ростове-на-Дону Археологического института и попытки его руководства привлечь к преподавательской работе в этом научно-образовательном частном учреждении лучших гуманитариев, в т.ч. из Украины. Особое внимание уделяется переговорам с проф. Киевского университета Митрофаном Довнар-Запольским о его возможной лекционной работе в Институте.

Ключевые слова: М. Довнар-Запольский; Н. Полонская; Донской археологический институт; Киевский археологический институт.

УДК 94(477)(092)+94(470)(092)+929:94(477)

Oksana YURKOVA

**Mytrofan Dovnar-Zapol'skyi and Rostov-on-Don Archaeological Institute:
a Point of Intersection**

This article recites the basic moments of foundation of Archaeological Institute in Rostov-on-Don in 1918, which was the private educational and scientific institution. Special attention is paid to the efforts of its management to involve the best classical scholars including scientists from Ukraine into the teaching staff. The article concentrates on the talks with the professor of Kyiv University Mytrofan Dovnar-Zapol'skyi about his probable teaching in this institute.

Keywords: M. Dovnar-Zapolskyi; N. Polonska; the Don Archaeological Institute; the Kyiv Institute of Archaeology.

UDK 94(477)(092)+94(470)(092)+929:94(477)